

Трофімук-Кирилова Т. М. Найм "добровольців" як спосіб ухилення єврейських громад від виконання рекрутської повинності (за матеріалами Волинської губернії) / Т. М. Трофімук-Кирилова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : О. Зень, 2014. – Вип. 25. – С. 135–138.

УДК 94(477.8)“18”:355.211.2=411.16

Трофімук-Кирилова Тетяна –
к. іст. н., ст. викладач кафедри
документознавства і музейної справи
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

НАЙМ “ДОБРОВОЛЬЦІВ” ЯК СПОСІБ УХИЛЕННЯ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ВІД ВИКОНАННЯ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті охарактеризовано специфіку організації та проведення рекрутських наборів із єврейських громад Російської імперії у ХІХ ст. Встановлено, що відповідно до правових норм від виконання військової повинності звільнялась лише незначна частина “корисних” з точки зору держави євреїв. Виявлено, що більшість членів єврейських громад вдавалась до незаконних методів уникнення армії, у тому числі й до пошуку та найму “добровольців” – осіб які погоджувались за певну грошову суму піти в армію замість чергових рекрутів. На основі аналізу архівних джерел Волинської губернії проаналізовано особливості процедури пошуку та найму євреями “добровольців”.

Ключові слова: рекрутські “добровольці”, рекрутський набір, єврейська громада, Волинська губернія, Російська імперія.

Трофимук-Кирилова Т. М. Наем “добровольцев” как способ уклонения еврейских общин от выполнения рекрутской повинности (по материалам Волынской губернии). В статье охарактеризовано специфику организации и проведения рекрутских наборов из еврейских общин Российской империи в ХІХ в. Установлено, что в соответствии с правовыми нормами от исполнения воинской повинности освобождалась лишь незначительная часть “полезных” с точки зрения государства евреев. Обнаружено, что большинство членов еврейских общин прибегали к незаконным методам уклонения от армии, в том числе и к поиску и найму “добровольцев” – людей, которые соглашались

за определенную денежную сумму пойти в армию вместо очередных рекрутов. На основе анализа архивных источников Волынской губернии проанализированы особенности процедуры поиска и найма евреями “добровольцев”.

Ключевые слова: рекрутские “добровольцы”, рекрутский набор, еврейская община, Волынская губерния, Российская империя.

Trofimuk-Kyrylova T. M. Hiring of "volunteers" as a way of avoidance of Jewish communities from the execution of recruiting duty (adapted from materials of Volyn province). The specifics of the organization and conduct of recruit sets from the Jewish communities of the Russian Empire in the 19-th century was described in the article. It was established that only a small part of the “useful” Jews in terms of state was exempted from military duty according to legal rules. It included of search and hiring of people who were agree to join to the army instead of the regular recruits for a certain amount of money and they were called “volunteers”. It was analyzed of the features of procedure of the search and hiring of “volunteers” by Jews based on analysis of archival sources of the Volyn province.

Key words: recruit “volunteers”, recruit set, the Jewish community, the Volyn province, the Russian Empire.

Актуальність теми. У контексті побудови національної держави в Україні надзвичайно гостро актуалізується необхідність дослідження проблем міжетнічних відносин, адже формування справжньої нації можливе за умови максимального вивчення та усунення міжетнічних протиріч. Цей чинник зумовлює необхідність поглибленого дослідження історії окремих народів, що населяли українські землі у минулому.

Однією з етнічних спільнот, яка здавна осіла на українських землях, були євреї. Впродовж останніх років юдаїка стала окремою галуззю української історичної науки, адже було окреслено основні напрями досліджень, виникли наукові центри, почала формуватися вітчизняна школа фахівців з вивчення єврейської проблематики. Об'єктами дослідження передусім є політико-правове, економічне становище єврейських громад, процес формування “смути осілості”, особливості єврейського самоврядування, взаємини між юдеями і християнами тощо. Активного розвитку сьогодні набули студії з історії єврейських громад окремих регіонів: Волині, Наддніпрянщини, Поділля, Слобожанщини. Проте значна кількість сторінок з історії юдеїв продовжує

залишатися маловивченою. Однією із них є проблема виконання єврейськими громадами у складі Російської імперії в XIX ст. рекрутської повинності, а також питання, пов'язані з дослідженням особливостей організації, проведення рекрутських наборів юдеїв та способів їх ухилення від виконання рекрутчини.

Історіографія проблеми. Українські історики частково розглядають проведення рекрутських наборів серед єврейського населення у руслі дослідження політичної та соціальної історії юдеїв. До прикладу, О. Б. Беренштейн, розкриваючи суть політики російської влади щодо єврейського населення, характеризує її негативний вплив на соціальне, духовне, політичне життя євреїв, розглядає й рекрутську повинність, як один із негативних чинників впливу на євреїв [1]. Цінними для дослідження питання рекрутчини єврейів є наукові розробки Н. О. Щербак про особливості політики імперської влади щодо вирішення національного питання в Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. [37–38]. С. А. Сидорук вивчає систему та специфіку організації і проведення рекрутських наборів у губерніях Правобережної України, звертаючи найбільше уваги на Поділля [30–31]. Інша українська дослідниця Н. С. Мацко займається аналізом військової політики Російської імперії на Правобережній Україні у XIX ст., а саме функціонуванням військових формувань і поселень та пов'язаних із цим повинностей – рекрутської, квартирної, гужової і т. д [23].

У російській історіографії досліджувана у статті тема також не знайшла ґрунтовного висвітлення, хоча її окремі аспекти були розглянуті у дисертаційних роботах та наукових публікаціях О. В. Кухарук [21–22], А. М. Комолятової [19–20], Л.Є. Вакулової [2].

Натомість рекрутська повинність євреїв є одним з питань, яким активно цікавляться зарубіжні історики. До прикладу, аналізуючи ситуацію у “смузі єврейської осілості” та проблеми, пов'язані із владою в єврейському середовищі, що виникли через політику російської влади, американський історик Б. Натанс розкрив становище євреїв у пізньоімперській Росії і визначив вплив на нього рекрутчини [24, с. 46]. Детальніше питаннями рекрутської повинності

євреїв займаються інші американські науковці: М. Станіславський [40], О. Литвак [39], Й. Петровський-Штерн [28]. М. Станіславський та О. Литвак відійшли від традиційного підходу міфологізації військової служби євреїв, який раніше використовувався істориками, що зазвичай висвітлювали рекрутчину з двох полярних позицій: або лише як спробу навернення євреїв у чужу релігію через фізичне насильство, або ж як добрі наміри уряду зблизити єврейську громаду з російським суспільством. Дослідники у своїх працях роблять спробу проаналізувати “справжні” наміри влади стосовно визначення місця єврейської громади у російському соціумі та військовій системі. Вивченням процесу виконання євреями рекрутської повинності через призму їхнього військового побуту, навчання та служби займається Й. Петровський-Штерн. Проте вищеназвані історики лише фрагментарно у своїх наукових розробках торкаються питань, пов’язаних із наймом євреями “добровольців” для уникнення виконання ними рекрутського обов’язку у Російській імперії.

Мета представленої розвідки – проаналізувати один із способів ухилення єврейських громад від виконання рекрутчини у 1827–1874 рр., а саме особливості процесу пошуку, найму та заміни чергових єврейських рекрутів “добровольцями”.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У 1827 р. єврейське населення було залучено до виконання рекрутської повинності у Російській імперії. Відповідно до законодавчої бази відповідальність за забезпечення армії солдатами-юдеями повністю лягала на єврейські кагали. Саме тому у кагалі було впроваджено принцип по черговості надання новобранця, який і відправлявся до спеціальних органів – рекрутських “присутствій”, де майбутній солдат проходив спеціальну процедуру з визначення його фізичної та психічної придатності до військової служби.

Рішення про проведення рекрутського набору приймав імператор, видаючи спеціальний маніфест та додаткові правила для проведення кожного набору. Після цього громади починали приготування до відправлення новобранців. Для організації набору громади обирали з-поміж своїх членів

повірених з рекрутської повинності, які організовували прийом новобранців, піклувалися про них, відвозили їх у рекрутське присутствіє, винаймали помешкання, де рекрути чекали медичного огляду, у певних випадках, коли це дозволялося офіційною владою, займалися пошуком і купівлею рекрутських квитанцій та наймом “добровольців” – людей, які погоджувалась за певну грошову суму піти в армію замість рекрутів, що були на черзі.

Повіреними, зазвичай, обирали від 3 до 6 осіб. Серед архівних матеріалів є чимало оголошень різних кагалів Волинської губернії про вибори ними повірених. Наприклад, єврейська громада Володимира-Волинського у 1837 р. надіслала у міський магістрат повідомлення про те, що її члени, зібравшись у кількості більше ніж дві третини (181 особа), вибрали з-поміж себе повірених для виконання військової повинності [5, арк. 26–29]. Повірені отримували повноваження на віддання у рекрути євреїв громади і після закінчення кожного набору мали не лише надати квитанції про здачу рекрутів, а й прозвітуватися про свою роботу.

Від часу оголошення набору повірені разом з кагальними відповідали за своєчасний збір потрібної кількості рекрутів. Зважаючи на переконання євреїв, що лише перебування у кагалі забезпечує дотримання релігійних норм, віддання юнака у російську армію, “виривання” його з громади, прирівнювалось до його смерті. Загалом рекрутчина у сприйнятті єврейських громад виступала як справжня біда та нещастя, за допомогою якої російський уряд намагався асимілювати їх з іншим населенням, зруйнувати внутрішню ізолюваність та автономію, трансформувати світогляд та охрестити. Тому впродовж 1827–1874 рр. євреїв різними способами намагалися уникнути служби у російському війську.

“Статут рекрутської повинності і військової служби євреїв” 1827 р. регламентував можливі випадки уникнення виконання рекрутської повинності. Ним було чітко визначено категорії єврейського населення, що звільнялись від рекрутчини. Передусім це право мали купці, саме тому значна частина заможних євреїв намагались потрапити саме до цього стану. Від військової

служби звільнялись рабини, але це право не поширювалось на членів їхніх сімейств. За умови представлення спеціальних свідоцтв про заняття ремеслами від виконання військової повинності звільнялись також євреї, які мали звання майстрів. Пільги щодо несення військової служби мали юдеї, які переселились у сільську місцевість для ведення власного господарства і могли надати відповідні документи [32, с. 731–732].

Не підлягали рекрутчині до кінця терміну навчання учні початкових, середніх шкіл та вищих навчальних закладів, якщо вони могли надати довідку про високу успішність та зразкову поведінку під час навчання [36, арк. 2]. Закон 1851 р. “Про призначення при генерал-губернаторах учених євреїв” звільняв особисто від сплати державних податків, а також від виконання рекрутської повинності євреїв, котрі добре знали “усі правила та звичаї єврейського закону” і призначались при кожному генерал-губернаторові для реалізації “особливих доручень” місцевої влади у процесі вирішення проблем з єврейськими громадами щодо їх економічного, соціального та культурного життя [25, с. 605–606]. Такими ж привілеями користувались цензори-євреї [26, с. 645], а також євреї, що служили на виборних посадах у громадах на час виконання громадських обов’язків [6, арк. 185].

На відміну від християн, євреї мали змогу придбати “відкупну квитанцію”, на підставі якої звільнялись від рекрутчини “натурою”, лише у випадку, коли це дозволялось офіційною владою [32, с. 731]. До 1863 р. євреї могли придбати квитанцію лише якщо вона була видана на відправлених у військо рекрутів-євреїв. Юдеям заборонялось купувати рекрутські квитанції у християн, так само як і наймати серед них “добровольців”, для заміни їх на військовій службі. З 1827 по 1863 р. євреї могли знайти “добровольців” лише серед своїх єдиновірців. У Статуті 1827 р. було чітко прописано, у яких випадках родина чи громада могла це зробити. Це було можливо якщо: 1) найманець надавав підписку, що він дійсно йде з власної волі; 2) коли цей “доброволець” належав до громади того ж повіту; 3) коли сім’я такого

найманця виконала свою чергу, а коли не виконала, то мала іншого здатного до її виконання рекрута [32, с. 731].

Знайти найманця серед євреїв своєї громади було нелегкою справою, адже переважна більшість євреїв, усвідомлюючи важкі умови проходження служби та сприймаючи рекрутчину як найважче покарання Бога, уникали її. Проте пошук найманців був одним із поширених шляхів ухилення євреями від військової служби. В архівах є значна кількість справ, у яких вміщена інформація про найм євреями “охотников” (“добровольців”) [3; 7; 11; 15; 17; 33]. В основному це матеріали про зловживання євреїв під час пошуку “добровольців” та відправки їх у рекрутські присутствія. Не знаходячи “бажаючих” найматися на військову службу у своєму кагалі, вони намагалися знайти “добровольців” серед інших євреїв або серед християн і, підробивши їм документи, видати за членів своїх громад, які перебували на рекрутській черзі. Загалом, практика фальсифікації євреями документів стала звичним явищем під час рекрутських наборів. Наприклад, у 1870 р. житомирська єврейська громада спробувала віддати за родину єврея Глузмана жителя м. Сквири Київської губернії Адольфа Кройза. Після перевірки “мирського вироку” та з’ясування інших відомостей рекрутське присутствіє виявило, що рекрут видає себе за іншу особу й має підроблені документи. Після розгляду цієї справи суд вирішив ув’язнити А. Кройза на два роки, а після звільнення із в’язниці встановити за ним поліцейський нагляд протягом чотирьох років. Євреїв Житомира зобов’язали надати іншого новобранця [12, арк. 22–26].

Фактично весь процес пошуку та найму “добровольців” супроводжувався різноманітними фальсифікаціями, зловживаннями та правопорушеннями. Підтвердженням цього є значна кількість скарг у поліцію на осіб, що відповідали за військову повинність у єврейських громадах [8; 34; 35]. Щоб зупинити ці випадки у 1837 р. було видано спеціальний указ. Причиною його прийняття стала наступна подія. Після оголошення рекрутського набору один єврей отримав дозвіл надати найманця для проходження військової служби замість свого сина. Він відправив під чужим іменем у рекрутське присутствіє

єврея, котрий був австрійським підданим, сподіваючись, що після проходження медичного огляду він буде зарахований замість його сина на військову службу. В цей час євреї могли найняти “добровольця” лише з громад, що проживали на території того ж самого повіту, тому найманець з іншої країни був незаконно внесений у рекрутську чергову книгу громади, до якої був записаний й рекрут-черговик. Фальсифікацію виявили. Суд встановив причетність до цих махінацій поліції, а особливо поліцмейстера. Імператор Микола I наказав притягнути винних до судової відповідальності, а кагальних віддати у рекрути без зарахування громаді. Євреям було оголошено, що якщо надалі вони допускать подібні зловживання, то їх позбавлять права наймати “добровольців” [29, с. 55].

Імператорський маніфест 1863 р. вніс певні пом'якшення у виконання рекрутчини юдеями. Зокрема, у ньому містилась норма, згідно якої єврейським громадам дозволялося купувати рекрутські квитанції та наймати “добровольців” з інших етнічних груп: “Скасовуються існуючі в 361, 475, 529, 1261, 1262, 1273 статтях Рекрутського Статуту заборони [...] євреям наймати за себе в рекрути людей, які не належать до їх секти і закону, так само як і купувати рекрутські квитанції, видані на таких людей, дозволивши усім євреями купувати квитанції і наймати “добровольців” на рівні з іншими станами” [27, с. 709]. Відтоді ця практика набула широкого поширення, про що неодноразово повідомляли місцеві чиновники у своїх рапортах [13, арк. 2–3 зв.].

Як свідчать архівні дані, практика найму євреями добровольців з християн стала звичним явищем і для Волинської губернії [9, арк. 2; 10, арк. 11]. У рапорті Луцького міського голови стверджувалось, що після 1863 р. євреї виконували військову повинність у більшості випадків або наймаючи “охотників”, або купуючи рекрутські квитанції [4, арк. 2]. Характерною особливістю для Волинської губернії було і те, що юдеї часто шукали найманців у інших губерніях. Так, Літинське рекрутське присутствіє

Подільської губернії з 1 по 15 лютого 1867 р. прийняло 9 добровольців зі своїх повітів за різні єврейські громади Житомирського повіту [9, арк. 23–44].

Архівні матеріали дозволяють прослідкувати весь процес пошуку та найму євреями добровольців-рекрутів. Зазвичай, пошуком осіб, котрі би погодились за гроші стати “добровольцями”, займались повірені єврейських громад, які відповідали за організацію та виконання військової повинності. Після того, як їм вдавалося знайти потенційного найманця і отримати від нього згоду на найм, вони укладали з ним спеціальну угоду, де зазначали усі права та обов’язки сторін. Далі найманець звертався до міського магістрату з проханням надати йому документи, котрі би посвідчували його особу, вік і показували, що він “не перебуває під судом чи слідством”, не має боргів у сплаті державних повинностей та не стоїть на рекрутській черзі. Також він мав надати свідоцтво про хрещення, згоду своїх батьків на найм у рекрути та згоду своєї громади (“мирський вирок”). Громада, до якої він належав, засвідчувала можливість його виключення з своїх членів. Лише за умови отримання цих документів, “охотник” відправляв їх разом із копією угоди про свій найм та спеціальним проханням у рекрутське присутствіє, де зберігалась інформація про особу, за яку він зобов’язувався йти в рекрути.

Рекрутське присутствіє розглядало надані документи і у випадку, коли підтверджувалось, що всі вони справжні та юридично правильно оформлені й на шляху заміни чергової особи “доброволецем” не має жодних перешкод, надавало дозвіл на неї. Після цього повірений привозив найманця у рекрутське присутствіє, де його оглядали і приймали рішення про відповідність його фізичних та моральних якостей встановленим нормам. У тому випадку, коли він відповідав вимогам, необхідним для військової служби, його зараховували у рекрути, й він отримував гроші від повіреного або осіб, що його наймали. Зазвичай, гроші, які потрібно було виплачувати при здачі рекрута на військову службу (на його обмундирування та утримання до прибуття у військові формування) теж сплачували особи, що наймали добровольців. Після цього їм видавали спеціальну квитанцію про дотримання рекрутської черги. Якщо ж

“доброволець” за станом здоров’я не міг бути зарахованим у солдати, він, зазвичай, не повертав гроші, витрачені на його утримання (до відправлення у присутствіє особи, які наймали добровольця, як правило й і утримували його), а угода про його найм ліквідовувалась [16].

Щоб уникнути значних фінансових витрат на оплату добровольців, євреї намагались знайти й завчасно “домовитись про найм у рекрути” п’яниць, волоцюг та бідних людей, котрим було “нічого втрачати” [34, арк. 3]. “У добровольці йшли тільки волоцюги, – писав сучасник у XIX ст., – негідники, відчайдушні п’яниці, злодюжки, взагалі покидьки суспільства. Їм за це платили від трьохсот до чотирьохсот рублів, крім того протягом певного часу їх годували, поїли, задовольняли всі їхні примхи” [18].

Розмір грошової винагороди “добровольцям” не був чітко визначений. Як правило, це була значна сума. Наприклад, у 1870 р. Мойша Кунах був найнятий у рекрути євреєм Володимира-Волинського Мошком Троном за 150 рублів [16, арк. 4]. Міщанин Семен Бойко погодився піти на військову службу за луцьку єврейську громаду за умови отримання 50 рублів та виплаті боргу, що рахувався за ним у сплаті державних повинностей, який перевищував 50 рублів [14, арк. 4].

Отже, офіційно від рекрутських наборів звільнялися лише корисні з точки зору держави юдеї, тобто ті, хто належав до гільдійського купецтва, займався “корисними” ремеслами, був готовий навчатись у російських школах, переселятись на державні землі для ведення сільського господарства. Основна ж частина євреїв була змушена вдаватись до протиправних дій, щоб уникнути рекрутчини. Одним із поширених шляхів ухилення юдеїв від військової служби в російській армії у XIX ст. стала практика заміни чергових рекрутів найманцями, які за певну грошову винагороду погоджувались піти у військо замість рекрута-черговика. Архівні дані по Волинській губернії досить детально відображають механізм найму, як окремими євреями, так і цілими громадами, “добровольців” із різних соціальних та етнічних груп.

Джерела та література:

1. Беренштейн О. Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII – першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / О. Б. Беренштейн. – К., 1995. – 20 с.
2. Вакулова Л. Е. Рекрутские наборы в Тамбовской губернии в XIX в. : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Л. Е. Вакулова. – Саратов, 2007. – 23 с.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 363, оп. 1, спр. 468.
4. Держархів Волинської обл., ф. 368, оп. 1, спр. 53.
5. Держархів Волинської обл., ф. 368, оп. 1, спр. 63.
6. Держархів Волинської обл., ф. 368, оп. 1, спр. 88.
7. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. 18, оп. 4, спр. 129.
8. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 14.
9. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 23.
10. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 25.
11. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 27.
12. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 27а.
13. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 31.
14. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 33.
15. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 37.
16. Держархів Житомирської обл., ф. 235, оп. 1, спр. 43.
17. Державний архів Рівненської області, ф. 567, оп. 1, спр. 22.
18. Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев [Електронний ресурс] / Ф. Кандель. – Режим доступу : http://www.chassidus.ru/library/history/kandel/2_7.htm.
19. Комолятова А. Н. Миссионерская деятельность в русской армии глазами еврейских канонистов (к постановке проблемы) / А. Н. Комолятова // Культурное и природное наследие Европейского Севера : Сборник. – Архангельск : Поморский университет, 2009. – С. 476–482.
20. Комолятова А. Н. Этноконфессиональная политика российской империи в отношении еврейского населения XIX – начала XX вв. (по материалам Европейского Севера) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / А. Н. Комолятова. – Архангельск, 2009. – 24 с.
21. Кухарук А. В. Действующая армия в военных преобразованиях николаевской России (1825–1855) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / А. В. Кухарук. – М., 1999. – 21 с.
22. Кухарук А. В. Как забривали Хаима : Распространение натуральной рекрутской повинности на еврейское население / А. В. Кухарук // Родина. – 2002. – № 4–5. – С. 74–76.

23. Мацко Н. С. Військова політика Російської імперії на Правобережній Україні (1792–1874 рр : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. С. Мацко. – Т., 2012. – 20 с.

24. Натанс Б. За чертой: Евреи встречаются с позднимперской Россией / Б. Натанс. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2007. – 464 с.

25. О назначении при генерал-губернаторах ученых евреев для особых поручений. 1850. Июля 5 // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). Собрание второе. – СПб., 1851. – Т. XXV. – № 24298. – С. 605–606.

26. О новом штате цензурного правления. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. 1850. Июля 19 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1851. – Т. XXV. – Отделение первое. – № 24342. – С. 644–645.

27. О произведении в 1863 году рекрутского набора с обеих полос Империи. Июнь 27. Манифест // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1863. – Т. XXXVIII. – № 39799. – С. 706–710.

28. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии / Й. Петровский-Штерн. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.

29. Прекращение злоупотреблений, при найме евреями за свои семейства рекрут из подданных других государств, под видом российских подданных. 1838. Декабря 26. Манифест // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1839. – Т. XIII. – № 10833а. – С. 55.

30. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / С. А. Сидорук. – Кам’янець-Подільський, 2010. – 20 с.

31. Сидорук С. До історії рекрутських наборів на Поділлі наприкінці XVIII століття / С. Сидорук // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 року). – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 264–271.

32. Устав рекрутской повинности и военной службы евреев. 1827. Августа 26 // ПСЗ РИ. Собрание второе. – СПб., 1830. – Т. II. – № 1330. – С. 727–741.

33. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 65, спр. 402.

34. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 155, спр. 26.

35. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 155, спр. 155.

36. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 15, спр. 208.

37. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. / Н. О. Щербак // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 16–26.

38. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початок XIX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. О. Щербак. – К., 2006. – 40 с.

39. Litvak O. The literary response to conscription: individuality and authority in the Russian–Jewish Enlightenment / O. Litvak. – Ann Arbor, Mich. : UMI, 2000. – 279 p.

40. Stanislawski M. Tsar Nicholas I and the Jews : the transformation of Jewish society in Russia, 1825–1855 / M. Stanislawski. 1st ed. – Philadelphia : Jewish Publication Society of America, 1983. – 246 p.